

Stjepan Krivošić

Zagreb, Alendeova 13.

IZVORI ZA HISTORIJSKU DEMOGRAFIJU: STARIJE MATIČNE KNJIGE

UDK 929.3:312

Izvorni znanstveni članak

Historijska demografija kao zasebna znanost istražuje stanovništvo i njegove promjene u vremenu prije prvog suvremenog popisa stanovništva (a to je u nas prije 1857. godine). Istaknuto mjesto među izvorima za historijsku demografiju imaju starije matične knjige rođenih/krštenih, venčanih i umrlih.

Historijsku demografiju (kao znanost) ne treba brkati s demografskom historijom ili historijom naroda (stanovništva) — ističe Jacques Dupâquier, predsjednik francuskog Društva za historijsku demografiju i direktor Visoke škole za društvene znanosti u Parizu. Za njega je velika originalnost historijske demografije u činjenici da ne raspolaže gotovim statističkim podacima za svoje analize i zaključke, nego ih treba izraditi na temelju posebnih izvora. A ti izvori, u svoje vrijeme, nisu nastali zbog znanstvenih potreba, nego da omoguće kontrolu nad narodom sa strane političkih, administrativnih, vojničkih i vjerskih autoriteta. Zato obrada i korištenje ovih izvora traže izradu novih, sve istančanijih metoda i tehnika. Tako se došlo do jedne nove demografije koja se oslanja na longitudinalnu umjesto na klasičnu transverzalnu analizu.¹

»Posebni izvori« su relevantni izvori koji su nastali prije prvog suvremenog popisa stanovništva, a to je u nas 1857. godine. Među tim »posebnim izvorima« za historijsku demografiju izuzetno mjesto imaju starije matične knjige: krštenih/rođenih, vjenčanih i umrlih, a to su knjige iz vremena prije 1857. godine.

¹ J. Dupâquier, Pour la démographie historique. Paris 1984, str. 20. O značenju longitudinalne (kohortne) i transverzalne analize u demografiji v. D. Breznik, Demografija. Analiza, metodi i modeli. Beograd 1977, str. 87—88.

Kad je francuski historijski demograf Louis Henry prije tri i pol desetljeća, na počecima razvitka suvremene historijske demografije, pisao raspravu o matičnim knjigama u službi historijske demografije, nazvao je te knjige »demografskim blagom na ugaru«.²

»Ni jedan dokument nije istinit kao župna knjiga, taj spisak sudbina koji fiksira trenutak« — napisao je francuski historijski demograf Pierre Chaunu. Kad se poslije rata pristupilo korištenju starijih matičnih knjiga za demografska istraživanja, te su knjige prestale biti »usnula masa« starih arhiva, one su sada čudesna i skoro jedina dokumentacija za historiju prostog puka. Dvjesto milijuna ljudi u klasičnoj Evropi nije ostavilo drugih tragova svojih života protkanih s nešto malo radosti, mnogo muka i malo nade. Te knjige podsjećaju na najsvečanije trenutke njihova života (rođenje, vjenčanje, sahrana i dr.).³

Ovo oduševljenje matičnim knjigama, koje su pokazali Francuzi, prelazilo je i na druge narode. Na Zapadu više nego na Istoku. No, proces je bio spor i dugotrajan.

Kakvo je stanje u nas? Matične knjige s područja SR Hrvatske nalaze se u devet arhiva i jednom muzeju: ukupno 6429 knjiga. Najviše ih ima u Zagrebu: 2291 knjiga.⁴ Izvjestan se broj knjiga nalazi kod crkvenih ustanova.⁵ Inventar matičnih knjiga u zadarskom arhivu objavio je A. Strgačić,⁶ u splitskom D. Božić-Bužanić,⁷ u dubrovačkom I. Ficović,⁸ a u osječkom S. Sršan.⁹ O matičnim knjigama koje se čuvaju u Zagrebu pisao je I. Karaman.¹⁰ Matične su knjige u nas rijetko upotrebljavane za demografske analize.¹¹

² L. Henry, Une richesse démographique en friche: les registres paroissiaux. Population, VIII, 2, Pariz 1953.

³ P. Chaunu, Civilizacija klasične Evrope (prijevod s francuskog). Beograd 1977, 166.

⁴ Arhivski fondovi i zbirke u arhivima i arhivskim odjelima u SRH, Beograd 1984.

⁵ U desetak župa Gorskog kotara nalaze se matice u župnim uredima. A. Burić, Povijesna antroponimija Gorskog kotara u Hrvatskoj, Rijeka 1979, str. 281—283.

⁶ A. Strgačić, Inventar fonda matičnih knjiga Državnog arhiva u Zadru. Arhivski vjesnik II, Zagreb 1959.

⁷ D. Božić-Bužanić, Inventar zbirke matičnih knjiga u Historijskom arhivu u Splitu, Split 1965.

⁸ I. Ficović, Zbirka matičnih knjiga Historijskog arhiva u Dubrovniku, Arhivski vjesnik XXV, Zagreb 1982.

⁹ S. Sršan, Matične knjige za područje Historijskog arhiva u Osijeku. Arhivski vjesnik XXX, Zagreb 1987, XXXI, 1988.

¹⁰ I. Karaman, Zbirka matičnih knjiga Državnog arhiva u Zagrebu, Arhivist, Beograd 1956, isti, Matične knjige sa područja Hrvatskog Zagorja XVIII—XIX. stoljeća, Arhivist, Beograd 1968, isti, Protection of old parish registers on the territory of Federative People Republic Yugoslavia. Archivum VIII, Pariz 1958.

¹¹ V. Stipetić, Istraživanje brojčanog razvoja stanovništva na području SR Hrvatske i zadaci historijske demografije. Predgovor knjizi: M. Korenčić, Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857—1971, Djela JAZU 54.

U novije vrijeme, međutim, dobili smo nekoliko priloga u kojima se o stanovništvu progovorilo analizom podataka iz matičnih knjiga i primjenom postupaka historijske demografije.¹⁷ To je rezultat nastojanja JAZU u organiziranju istraživanja na području historijske demografije pod vodstvom akademika Vladimira Stipetića.

Što nam pružaju matične knjige i koji su njihovi nedostaci? Sigurno ne ono i onoliko koliko bismo mogli očekivati s obzirom na karakter tih knjiga. Po crkvenim je, naime, propisima predviđeno koji se podaci moraju upisivati u te knjige. Međutim, ti propisi nisu poštivani i podaci su upisivani u različitom obimu. No, ne samo da nedostaju neki podaci o pojedinim činima (krštenju, vjenčanju i sahrani), nego ni svi čini nisu registrirani. Ovakvo stanje u vođenju matičnih knjiga nije bilo samo u nas; slično je bilo i u ostaloj Evropi. Ovo je stanje, inače, izazivalo neko podozrenje naših istraživača prošlosti prema matičnim knjigama kao historijskim izvorima.

O nedostacima u matičnim knjigama govorit ćemo u prvom redu na temelju proučavanja matica koje se nalaze u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, a to je oko 35% svih knjiga u arhivima SR Hrvatske. Najprije treba istaknuti da u tom arhivu nema matičnih knjiga svih župa s područja nadležnosti tog arhiva. Tako ondje nema matica turopoljskih župa.

Najstarije matične knjige u Arhivu Hrvatske jesu knjige župe Podgora: krštenih i vjenčanih iz 1621. i umrlih 1661. godine. Sve tri vrste knjiga iz XVII. stoljeća ima deset župa: Bednja, Bijela, Birbir, Ivanec (zagorski), Kostel, Moravče, Podgora, Rozga, Veliko Trgovišće, Vinica. Drugu grupu sačinjava 35 župa koje imaju po dvije vrste knjiga iz XVII. stoljeća, a jedna je vrsta iz kasnijeg vremena. Treću grupu sačinjava 10 župa, koje imaju samo jednu vrstu knjiga iz XVII. stoljeća. Općenito, najmlađe su knjige umrlih.

U Shematizmu Zagrebačke biskupije navedeni su podaci o matičnim knjigama u svakoj župi s početnom godinom u pojedinoj župi, ali se u arhivu nalaze knjige iz kasnijih godina. Po toj evidenciji u župi Pušća postojale su knjige s kraja XVII. stoljeća, a u arhivu se nalaze one s kraja XVIII. stoljeća. Sličan je slučaj u župi Resnik, te u još nekim župama. U drugu grupu idu matične knjige onih župa o kojima su sačuvane knjige, ali ima prekida u redoslijedu zbog nedostatka knjiga. Tako iz župe Lipnik postoje knjige za razdoblje 1677—1720, zatim 1727—1733,

Zagreb 1980, str. XVI. Iznimku predstavljaju analize stanovništva koje je provodio F. Mikić, Prirodno kretanje stanovništva sela Brseč, 1772—1956. Stanovništvo II, Beograd 1964, i Prirodno kretanje stanovništva sela Jalžabet 1758—1960. Sociologija sela 1—2. Beograd 1962.

¹⁷ S. Krivošić, Zagreb i njegovo stanovništvo od najstarijih vremena do sredine XIX stoljeća. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 19. Zagreb 1981; A. Gabričević, Prirodno kretanje stanovništva na području župe sv. Vida u Brdovcu između 1672—1981. godine. Starine 59. Zagreb 1984. S. Krivošić, Virje. Iz demografske povijesti đurđevačke krajiške regimente. Podravski zbornik '86, Koprivnica 1986; II. dio, isto, 1987.

te 1767—1857. O praznini između ova dva razdoblja župnik je 1767. godine upisao u knjigu vjenčanja: *Hic error magnus factus, ac pigritia damnabilis, quoniam tam longo tempore non sint adscripti copulati*. U nekim, pak, najstarijim knjigama došlo je do okrnjenja sadržaja prilikom naknadnog uveza knjiga.

Kad govorimo o kontinuitetu knjiga, onda moramo voditi računa da je u vrijeme Josipa II izvršeno preuređenje župa, tako da je od većih župa načinjeno nekoliko manjih. Nove su župe počele voditi svoje knjige 1789, odnosno 1790. godine. Na području Zagrebačke biskupije do reorganizacije bile su 233 župe, a poslije 332 — to je povećanje od 42,5%. Primjer provedbe preuređenja župa: od župa Sela (zagorska) 7 je naselje pripalo novoj župi Poljana, 4 župi Desinić, a jedno je naselje pripojeno župi Sela iz župe Tuhelj. Na području Varaždinske županije prije reorganizacije bilo je 39 seoskih župa, a poslije 53. U 22 stare župe stanovništvo je smanjeno, a u 17 povećano. Smanjenje na nivo ispod 50% bilo je u župama Jezero, Konoba, Mali Tabor, Vinica; u župi Petrijanec stanovništvo je gotovo udvostručeno.

Podatke o rođenima uzimamo iz matičnih knjiga krštenih (*liber baptisatorum*), a to znači da u tim knjigama nisu obuhvaćena mrtvorodena djeca, a nije sigurno da su upisana sva živorođena djeca koja su umrla odmah po rođenju. U ovoj konstelaciji nastaje pitanje kako datirati rođenje s obzirom na proteklo vrijeme između rođenja i krštenja. U nekim je demografskim analizama ovo pitanje važno, kao na pr. kod utvrđivanja smrtnosti dojenčadi. Dojenčad, naime, umire najviše tijekom prvih 28 dana života, tako da je u pravilu mortalitet za prvih 28 dana veći nego mortalitet do godinu dana starosti; posebno je mortalitet dojenčadi visok tijekom prvih 6 dana života. Ovakvo saznanje ima veliko značenje, jer je smrtnost dojenčadi »jedan od ključnih pokazatelja prilika smrtnosti u jednoj populaciji i dostignute razine životnog standarda«.¹³

U matičnim knjigama vjenčanih (*liber copulatum*) problematičan je upis datuma vjenčanja. Čest je slučaj kad je po matici od ukupnog broja vjenčanja u godini i do 70—80% obavljeno u jedan ili dva mjeseca, ali je po 40—50 vjenčanja upisano samo na jedan te isti datum. Najvjerojatnije je da se događaj nije tako odvijao, nego su samo upisana u jednom danu, jer je župnik jednokratno upisivao u maticu iz posebne evidencije o obavljenim »ozivima« prije vjenčanja.

U matičnim knjigama umrlih (*liber mortuorum*) primjenjuju se različiti izrazi o činu umiranja: *obiit* (najčešće), *mortuus*, *sepultus*, *tumulatus* (vrlo rijetko). U maticama umrlih nisu (ili su vrlo rijetko) upisivani poginuli u ratovima ili umrli u vojnim bolnicama. To je i razumljivo, jer su o tome naknadno dolazili službeni podaci. Tako je na pr. brdoveč-

¹³ A. Wertheimer-Baletić, Demografija. Stanovništvo i ekonomski razvitak. Zagreb 1873, str. 163.

ki župnik dobio pismenu obavijest od općine tek 1853. godine koliko je njegovih župljana poginulo ili umrlo u bolnicama u Mađarskoj u ratu 1848—1849. Tek tada su se i njihove udovice mogle preudati. Međutim, podaci nisu registrirani u matici umrlih.¹⁴ Općenito, o žrtvama ratova više se može doznati iz matica vjenčanih (jer je kod preudaje ratne udovice upisano čija je ratna udovica) nego iz matica umrlih. U matičnoj knjizi župe Babina Greda upisana je ponovna udaja 11 udovica iz sedmogodišnjeg rata. U matici umrlih župe Draganec (općina Čazma) upisano je 29 poginulih u turskom ratu Josipa II. i 6 umrlih u vojnim bolnicama. U župi Dabad (općina Otočac) upisano je 7 poginulih u istom ratu.

Registriranje uzroka smrti sistematski se javlja tek u prvoj polovini XIX. stoljeća. No, i tada nije rijedak slučaj izostavljanja tog podatka. Ali ni danas nije moguće otkriti o kojoj se zapravo bolesti radi i onda kad piše bolest. U vremenu prije toga registrirani su nesretni slučajevi kao uzroci smrti. Može se smatrati da takvi slučajevi nisu izostavljani. Radi se, naime, o tome da su to slučajevi kod kojih nije bilo moguće primijeniti crkvene obrede, a pokojnik je, ipak, pokopan unutar crkvenog groblja. U tom kontekstu značajno je da se ne navode slučajevi da je netko umro neposredno uslijed gladi!

Unutar postojećih knjiga ima nedostataka koji se grupiraju u pogreške i propuste.¹⁵ Pogreške nastaju upisivanjem netočnih podataka. To se događa naročito kod upisa doživljenih godina umrlih osoba. Kad su u pitanju netočnosti u godinama umrle djece, pogreške se mogu utvrditi i ispraviti rekonstrukcijom obitelji. Kod starijih se osoba broj umrlih po dobi koncentrira oko zaokruženih godina na desetice (20, 30, 40... godina).

Propusti mogu biti slučajni, selektivni ili sistematski, a nastaju izostavljanjem nekih relevantnih podataka. Slučajni propusti nastaju zbog neke okolnosti: na pr. bolesti župnika ili kad župnik običava da ne upisuje podatak odmah, nego ostavlja za kasnije, a onda zaboravi. Selektivni propusti nastaju kad roditelji ne prijave dijete umrlo odmah po porodu; takav podatak može nedostajati i u matici krštenih kao i u matici umrlih. Sistematski se propusti očituju u neupisivanju umrle djece, naročito u najranijoj dobi. Ovi su propusti česti naročito u najstarijim knjigama.

Knjige su do prve polovine XIX. stoljeća pisane narativnim stilom (t. j. bez određenih rubrika i kolona), pa su voditelji knjiga više manje proizvoljno unosili podatke, a nekada su upisivali i nepotrebne podatke (posebice u maticama vjenčanih: ponavljanje formulacije da je vjenčanje obavljeno pošto je u crkvi najavljeno vjenčanje određenog para). U

¹⁴ A. Gabričević, n. dj., str. 230.

¹⁵ L. Henry, *Techniques d'analyse en démographie historique*, Paris 1980, str. 37—41.

maticama umrlih za djecu ne piše prezime oca, tako da se ne zna čije je dijete; nekad piše prezime, ali bez imena djeteta — samo s oznakom da se radi o djetetu (infans, proles), pa se ne zna da li se radi o muškom ili ženskom djetetu. A taj nedostatak uvelike otežava rekonstrukciju obitelji.

Kako naknaditi propušteno?

Da li su upisana sva rođena djeca, značajno je pitanje i zbog toga, jer se nerijetko iznosi mišljenje da se više vodilo brige o registraciji rođene muške djece, a manje ženske. Ovo je pitanje za nas važno radi toga jer je vojna vlast na području Vojne krajine preferirala mušku djecu, buduće vojnike.

Polazimo od utvrđene i mnogim promatranjima provjerene činjenice da se na 100 ženske djece rodi 105 muških u prosjeku. Koeficijent maskuliniteta rođenih ima određene vrijednosti u zavisnosti o broju rođenih. Louis Henry izradio je pregled graničnih vrijednosti koeficijenta maskuliniteta rođenih u zavisnosti o broju rođenih od 100 do 10000.¹⁶

Broj rođenja	Raspon maskuliniteta
100	86 128,5
400	95 116
900	98 112
1600	100 110,5
2500	101 109,5
3600	101,5 108,5
4900	102 108
6400	102,5 107,5
8100	102,5 107,5
10000	103 107

S ovim vrijednostima usporedit ćemo stanje u župi Virje na području đurđevačke krajiške regimente. U razdoblju 1728—1807. prosječni koeficijent maskuliniteta rođenih iznosio je 108, a u razdoblju 1808—1857. 105,2. Prosjek za cijelo razdoblje 1728—1857. bio je 106,7. Budući da se u prvom razdoblju rodilo 9995 djece, a u drugom 8426, to se rezultat u Virju uklapa u gornju shemu maskuliniteta. A to znači, da, barem, u ovoj krajiškoj župi nije bilo preferiranja muške djece prilikom upisa u knjige.¹⁷

Matične knjige vjenčanih pravi su i jedini izvor za kronologiju i geografiju gladi u našim krajevima u prošlosti (u vremenu otkad su sačuvane matice). Zašto?

»Pad broja vjenčanja jedan je od karakterističnih znakova krize koju pokreću privredni razlozi. Lako je shvatiti da se on mnogo manje osjeća u slučaju čisto epidemijske smrti koja nije na poljoprivrednoj osnovi.«¹⁸ Prehrana stanovništva bila je na vrlo niskom stupnju i vladala

¹⁶ L. Henry, n. dj., str. 47.

¹⁷ S. Krivošić, Virje, I, str. 124.

¹⁸ P. Chaunu, n. dj., str. 203.

je opća podhranjenost. Svaka veća meteorološka promjena smanjivala bi prinose žitarica izazivajući nestašicu hrane pa i glad. Tada bi došlo do odgađanja vjenčanja za bolje dane, jer nije bilo hrane za uobičajene dugotrajne svadbene gozbe. Hrvatski je sabor 1751. godine ograničio trajanje svadbovanja; u zaključku se ističe da se tada trošilo više nego je bilo potrebno za normalan život od pola godine.¹⁹ Kasnije je Josip II. posredovao preko bana Balaše 1786. godine tražeći da svadbe ne traju dulje od osam dana.²⁰ Županije su trebale davati izvještaje kako se provodi ova odredba.

Lipnički je župnik u svojoj matici zapisao 1799. godine da je tada sklopljeno samo 17 brakova, jer je zima uništila vinograde pa uopće nije bilo vina: novum fuerit vinum ita dicendo nullum. Ovo je za župnika bilo iznenađenje, jer je godinu dana ranije sklopljeno 60 brakova, odnosno dvije godine ranije 55 brakova.

No, problem nije tako jednostavan. Ne treba sve svoditi samo na odlaganje vjenčanja zbog nemogućnosti održavanja svadbenih gozbi. Naime, učestala pojava oskudice-gladi ostavljala je dubljeg traga u životima ondašnjih ljudi. Ne samo da mnogi nisu mogli osnovati obitelj, nego i oženjeni nisu mogli živjeti punim bračnim životom. Nije li oskudica-gladi kod jednih ugrožavala fizičko, a kod drugih i duševno zdravlje?²¹

Za utvrđivanje cikličnosti pojave oskudice-gladi nije mjerodavan bilo koji pad broja vjenčanja. Radi se o znatnom padu poslije kojeg se može utvrditi kompenzacijski porast. Ovo ćemo osvijetliti na temelju podataka o desetgodišnjem kretanju broja vjenčanja u vrijeme sedmogodišnjeg rata (1757—1763) u nekim župama Hrvatskog zagorja, kako pokazuje tablica 1.

Analizu ovog kretanja počet ćemo zapisom B. A. Krčelića u njegovim »Annuama«, a koji se odnosi na završetak sedmogodišnjeg rata i vrijeme neposredno poslije tog događaja.²² U opisu 1763. godine piše i ovo: »Ove je godine sve podbacilo. Žita gotovo ništa, vina neznatna količina, nikakva voća i povrća. Među stokom silna pošast, nedostatak žira, u jednu riječ: vrlo neplodna godina, izuzevši travu, koja je dala obilje sijena. Jesen je bila vrlo topla, a za njom je odmah nastupila zima«.

Usporedimo li ovaj opis za 1763. godinu s podatkom u gornjoj tablici za 1764. godinu, kada se javlja osjetan pad broja vjenčanja, pa 1765. godine nagli porast, očito je da su te pojave u neposrednoj uzročnoj vezi. Tako smo dobili i potvrdu o rasprostranjenosti oskudice-gladi na području Hrvatskog zagorja. Na temelju ovog zaključujemo i o pojavi oskudice-gladi i 1758. i 1766. godini, u nešto blažem obliku.

¹⁹ Zaključci Hrvatskog Sabora VI, Zagreb 1968, str. 176.

²⁰ Arhiv Hrvatske Zagreb, Zagrebačka županija, kut. 33, br. 788.

²¹ J. Ruwet, Crises démographiques: problèmes économiques od crises morales? Le pays de Liège sous l'ancien regime. Population, IX, 3. Paris 1954, str. 453.

²² B. Krčelić, Annuae ili Historija 1748—1767, Zagreb 1952, str. 466, 482, 483.

Budući da smo analizirali ratne godine, pitanje je koliko je neoženjenih muškaraca s tog područja otišlo u rat, a da bi se to odrazilo na kretanje broja vjenčanja. No, u nas je, općenito, ostalo otvoreno pitanje broja učesnika u ratovima poslije 1700. godine s područja građanskog dijela Hrvatske i Slavonije.

Da bismo utvrdili kronologiju nestašice-gladi tijekom XVIII. i u prvo polovini XIX. stoljeća na određenom području na temelju dinamike vjenčanja, uzeli smo kao primjer zagorsku župu Ivanec, jer ta župa ima jednu od najstarijih sačuvanih matica vjenčanih (1672.), a s neprekinutim kontinuitetom do 1857. godine.

Tablica 1. — Kretanje broja vjenčanih u nekim župama Hrvatskog zagorja 1757—1766.

Župa	1757.	1758.	1759.	1760.	1761.	1762.	1763.	1764.	1765.	1766.
Bednja	42	51	63	—	57	49	55	16	36	4
Bijela	23	5	9	25	38	32	16	5	20	9
Bistra	28	10	17	25	34	28	11	4	24	6
Biškupac	20	15	28	32	46	32	17	16	9	19
Brdovec	12	35	38	40	57	48	24	24	46	23
Desinić	24	8	14	28	50	28	12	16	20	24
Hrašćina	8	8	32	24	38	36	7	—	—	3
Ivanec	38	2	17	23	19	12	12	2	13	8
Kamenica	34	6	18	56	69	38	19	8	55	10
Konščina	5	15	10	14	13	8	6	4	7	4
Kostel	5	8	1	—	6	4	4	6	—	—
Krapina	12	6	5	10	17	13	25	5	17	3
Krap. Toplice	16	8	13	30	38	22	16	7	24	15
Mali Tabor	4	6	5	20	14	29	15	4	24	9
Tuhelj	40	13	19	55	58	49	26	24	52	37
Var. Toplice	70	10	9	77	61	62	46	17	49	17
Vinica	29	23	34	31	33	37	20	14	22	34
Voća Donja	23	5	14	28	33	34	16	3	13	16
Začretje	30	7	13	21	32	45	7	5	19	6
Ukupno	463	211	359	539	663	608	354	187	468	260

Tablica 2. Kretanje broja vjenčanja u župi Ivanec 1672—1857.

God.	Broj vjen.	God.	Broj vjen.	God.	Broj vjen.	God.	Broj vjen.	God.	Broj vjen.
1672.	12	1711.	12	1751.	23	1791.	33	1831.	26
3.	15	2.	29	2.	25	2.	22	2.	26
4.	6	3.	7	3.	25	3.	14	3.	19
5.	13	4.	4	4.	21	4.	23	4.	22
6.	22	5.	9	5.	26	5.	29	5.	13
7.	25	6.	6	6.	28	6.	15	6.	50
8.	7	7.	16	7.	38	7.	18	7.	26
9.	24	8.	16	8.	2	8.	34	8.	14
		9.	9	9.	17	9.	20	9.	19

1680.	23	1720.	19	1760.	23	1800.	5	1840.	11
1.	13	1.	30	1.	19	1.	10	1.	32
2.	18	2.	17	2.	12	2.	26	2.	11
3.	—	3.	14	3.	12	3.	11	3.	33
4.	12	4.	7	4.	2	4.	34	4.	35
5.	9	5.	3	5.	13	5.	32	5.	23
6.	13	6.	22	6.	8	6.	11	6.	38
7.	18	7.	12	7.	21	7.	36	7.	32
8.	19	8.	27	8.	27	8.	40	8.	35
9.	8	9.	17	9.	25	9.	29	9.	37
1690.	14	1730.	24	1770.	29	1810.	19	1850.	37
1.	16	1.	6	1.	7	1.	20	1.	26
2.	13	2.	5	2.	25	2.	26	2.	24
3.	8	3.	10	3.	18	3.	42	3.	25
4.	14	4.	22	4.	30	4.	18	4.	12
5.	8	5.	24	5.	30	5.	7	5.	23
6.	7	6.	16	6.	34	6.	10	6.	28
7.	4	7.	16	7.	14	7.	3	1857.	27
8.	11	8.	5	8.	31	8.	19		
9.	4	9.	5	9.	18	9.	19		
1700.	9	1740.	21	1780.	18	1820.	26		
1.	15	1.	5	1.	14	1.	21		
2.	8	2.	28	2.	15	2.	15		
3.	6	3.	17	3.	4	3.	27		
4.	13	4.	21	4.	55	4.	44		
5.	15	5.	30	5.	20	5.	23		
6.	7	6.	22	6.	8	6.	15		
7.	17	7.	29	7.	7	7.	6		
8.	21	8.	23	8.	6	8.	40		
9.	10	9.	19	9.	30	9.	24		
1710.	2	1750.	20	1790.	30	1830.	25		

Na temelju pregleda u tablici 2. možemo izračunati da se u ovih 185 godina na području župe Ivanec nestašica-glad javljala u prosjeku svakih 6 godina: češće u XVIII. nego u prvoj polovini XIX. stoljeća. Da li je ta učestalost u nekim okvirima događanja u to vrijeme? Pierre Chaunu procjenjuje da se u klasičnoj Evropi ciklusi smjenjuju svakih 7—8 godina.²³

Djelovanje oskudice-gladi očituje se u prvom redu, kako smo i potvrdili gornjim brojčanim prikazima, na kretanje vjenčanja, a potom i rađanja, a malo ili nikako, umiranja. Djelovanje, pak, bolesti-epidemija očituje se u prvom redu na kretanje umiranja, a u mnogo manjoj mjeri vjenčanja i rađanja.²⁴

Ovo ćemo osvijetliti događanjima za vrijeme velike gladi 1785—1787. Analizirat ćemo kretanje broja rođenih, vjenčanih i umrlih u dvadesetak župa varaždinske županije u razdoblju 1784—1790.

²³ P. Chaunu, n. dj., str. 201.

²⁴ J. Dupâquier, n. dj., str. 45.

Godina	Rođeni	Vjenčani	Umrli
1784.	3580	801	1948
5.	3441	332	2445
6.	2587	396	2663
7.	2113	277	3693
8.	1442	415	3396
9.	2907	792	2031
1790.	3237	827	1441

Najprije razmotrimo utjecaj oskudice-gladi na kretanje vjenčanja: najmanji je broj obavljen 1787. godine; međutim smanjenje broja je počelo 1785. i 1786. godine. Od početne godine razdoblja 1784—1790. broj je 1787. pao na 34,5% (otprilike na 1/3), a do zaključne je godine porastao 3 puta. No, stanje nije bilo podjednako na području cijele varaždinske županije. Budući da je tada županija bila podijeljena na četiri manje upravne jedinice: Gornje Polje, Donje Polje, Gornje Zagorje i Donje Zagorje, utvrdit ćemo kakvo je stanje bilo u tim pojedinim upravnim jedinicama. Dobili smo ovaj rezultat:

	Pad na %	Porast puta
Gornje Polje	35,2%	2,7 put
Donje Polje	29,3	3,6
Donje Zagorje	18,2	5,5
Gornje Zagorje	53,2	2,4

Najbolje su prilike bile u Gornjem Zagorju — na temelju podataka sedam župa: Desinić, Klanjec, Kostel, Krapinske Toplice, Sela, Tuhelj i Vinagora; najteže su prilike bile u Donjem Zagorju — na temelju podataka u pet župa: Konščina, Krapina, Radoboj, Začretje i Zajezda.

No, u to vrijeme nije vladala glad samo u Zagorju. U većem intenzitetu javlja se i zagrebačkoj i križevačkoj županiji. Gladni iz tih triju županija dobili su pomoć u prehrani iz erarskih zaliha žitarica.

Utjecaj oskudice-gladi na kretanje čega dolazi do izražaja 1788. godine: znači godinu dana kasnije od vjenčanja. Smanjenje rođenja nije samo rezultat odgađanja vjenčanja, nego i smanjenja začeca u postojećim brakovima. U to su vrijeme generacije doživljavale više puta oskudicu-gladi, pa se s koljena na koljeno ustalila svijest potrebe primjene ovakvog kontraceptivnog ponašanja.

Kakve su promjene nastajale u to vrijeme na našem području pokazuje sezonsko kretanje (na temelju proporcionalnih brojeva) začeca i rođenja.

U sedam analiziranih godina — 1784—1790 — najveći broj umrlih bio je 1787. godine. No, taj maksimum nije nastao pod neposrednim utjecajem oskudice-gladi, nego pojačanim utjecajem bolesti koje su uspješno napadale oslabljene ljudske organizme.

Sezonsko kretanje umiranja pokazuje ovakvo stanje i razlike u pet godina izražene postotnim udjelom četirimjesečnih grupa:

Godina	Mjeseci		
	I—IV	V—VIII	IX—XII
1785.	34,4%	22,6%	43,0%
6.	37,4	23,9	38,7
7.	37,6	22,5	39,9
8.	51,7	29,3	19,0
1789.	51,8	25,4	22,8

Uz pojavu znatnog povećanja smrtnosti vezan je pojam demografskih kriza: o krizama se govori kada broj umrlih bude dvostruko veći od prethodnog prosjeka; kriza je to veća što je razlika veća — trostruka, četverostruka. Međutim, takvo računanje, koje uzima u obzir godišnje kretanje umiranja, ne daje pravo rješenje. I velika godišnja smrtnost nije linijski raspoređena po mjesecima pa je korisnije uspoređivati mjesečne ili višemjesečne promjene, makar se uzimalo zaključne mjesece jedne i početne mjesece naredne godine.²⁵

Uzmimo kao primjer župu Nova Gradiška. U razdoblju 1782—1786. umrle su prosječno 352 osobe godišnje. Godine 1787. umrlo je 649 osoba, pa je to povećanje od 1,8 put takvo da se jedva može govoriti o demografskoj krizi. Međutim, u prva tri mjeseca (I—III) u prethodnom je razdoblju (1782—1786) umrlo 97, a u isto vrijeme 1787. godine 351 osoba: povećanje je 3,6 puta! U ovom slučaju prikaza svakako se može govoriti o teškoj demografskoj krizi.

Poznata su tri načina računanja stepena intenziteta krize: J. Dupaquiera, T. H. Hollingswortha i F. Lebruna.²⁶

Računanje sezonskog kretanja (rođenja, vjenčanja i umiranja) pomoću proporcionalnih brojeva omogućuje nam uspoređivanje različitih razdoblja iste populacije kao i različitih populacija (i najudaljenijih) u istom razdoblju. Postupak računanja: najprije se apsolutni brojevi (rođenih, vjenčanih ili umrlih) podijele s brojem dana u pojedinom mjesecu, u veljači se dijeli s prosjekom od 28,25 dana zbog prestupne godine; tako dobivene dnevne brojeve po mjesecima treba zbrojiti i tim zbrojem podijeliti broj 1200 koji predstavlja zbir mjesečnih prosjeka od 100 (čime su svi mjeseci u osnovi izjednačeni); dobivenim se, pak, količnikom množi dnevni broj i tako dobiva proporcionalni broj za svaki mjesec: zbir proporcionalnih brojeva mora iznositi 1200.²⁷

Račun ćemo objasniti na primjeru sezonskog kretanja umiranja 1788. godine u župama Nova Gradiška i Mali Tabor. U Novoj Gradiški zbir apsolutnih brojeva iznosi 649; zbir količnika po mjesecima iznosi

²⁵ F. Lebrun, *Les crises démographiques en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Annales ESC XXXV, Paris 1980, str. 206.

²⁶ F. Lebrun, n. dj., str. 206, 226.

²⁷ L. Henry, *Techniques...*, str. 45.

21,495; $1200 : 21,495 = 55,827$; ovim količnikom množimo mjesečne količnike i dobivamo proporcionalne brojeve. U Malom Taboru imamo ove vrijednosti: zbir apsolutnih brojeva 153; zbir mjesečnih količnika 5,025; $1200 : 5,025 = 238,806$; množenjem dobivamo proporcionalne brojeve.

Tako smo dobili brojeve koji su u potpunosti usporedivi za dvije vrlo različite župe: ako usporedimo apsolutni broj umiranja u siječnju 1788. godine u Malom Taboru prema broju u Novoj Gradiški, dobit ćemo da je u Novoj Gradiški umrlo 12,3 put više; uporedbom proporcionalnih brojeva za isti mjesec u Novoj je Gradiški umrlo samo 2,9 put više nego u Malom Taboru.

Tablica 3. — Sezonsko kretanje umiranja 1788. god. u Novoj Gradiški i Malom Taboru

Mj.	Nova Gradiška		Mali Tabor	
	apsolut. brojevi	proporc.	apsolut. brojevi	proporc.
I	111	200	9	69
II	146	289	16	135
III	94	169	21	161
IV	41	76	12	95
V	32	58	13	100
VI	14	26	10	80
VII	24	43	18	130
VIII	29	52	18	139
IX	19	35	12	96
X	35	63	11	85
XI	21	39	4	32
XII	83	150	9	69
Ukupno	649	1200	153	1200

Prikazom kvartalnih udjela (proporcionalnih brojeva) u ukupnom godišnjem broju dobivamo uvid u različito stanje u ove dvije udaljene župe.

	Nova Gradiška	Mali Tabor
I—III	54,8%	30,4%
IV—VI	13,4	22,9
VII—IX	10,8	31,2
X—XII	21,0	15,5

U Novoj Gradiški je u prva tri mjeseca umrlo nešto više nego u Malom Taboru u prvih šest mjeseci. Dok je u Novoj Gradiški najmanje umrlo ljeti, dotle je istovremeno u Malom Taboru umrlo najviše (malo više nego zimi).

Primjena proporcionalnih brojeva naročito dolazi u obzir kod utvrđivanja sezonskog kretanja vjenčanja. Ovo zbog toga, jer sloboda čovjekova izbora najviše dolazi do izražaja kod vjenčanja, ali pri tom do-

laze do izražaja i neki utvrđeni običaji. Razlika između Nove Gradiške i Malog Tabora je u prvom redu u tome što je u Novoj Gradiški maksimum vjenčanja u XI. mjesecu (786), a u Malom Taboru u I—II. mjesecu (također 786). Maksimumi dolaze u svim župama u jednom od ova dva termina uslijed crkvenih propisa-zabrana vjenčanja u preduskrsnom i predbožičnom vremenu, ali zašto je negdje u I—II, a negdje u XI. mjesecu, to je izvan domašaja ovih propisa-zabrana, ali je najvjerojatnije određeno geografskim položajem.

Tablica 4. — Sezonsko kretanje vjenčanja u N. Gradiški i M. Taboru, 1782—1789.

Mj.	N. Gradiška	M. Tabor
I	44	306
II	50	480
III	2	14
IV	24	—
V	55	28
VI	33	22
VII	49	14
VIII	31	14
IX	50	22
X	76	35
XI	786	265
XII	—	—
Ukupno	1200	1200

Kakve su promjene u sezonskom kretanju vjenčanja nastale od kraja XVIII. stoljeća do danas, pokazat će kvartalni udjeli u ukupnom broju na primjeru stanja u župi Ivanec 1782—1792. i u općini Ivanec 1980—1984.²⁸

	Župa Ivanec	Općina Ivanec
I—III	91,1%	22,5%
IV—VI	3,3	29,2
VII—IX	3,4	18,8
X—XII	2,2	29,5

U postupcima historijske demografije posebno mjesto zauzima postupak rekonstrukcije obitelji. »Najznačajnije informacije za analizu demografskog razvoja u vrijeme kada se popisi nisu počeli provoditi donosi metoda (temeljena na analizi crkvenih registara) rekonstrukcije obitelji.«²⁹ Postupak je djelo francuskih demografa. Velika je zasluga tog postupka u tome što omogućava istraživanja na razini pojedinca, što je prirodnim znanostima mikroskop, to je rekonstrukcija obitelji u druš-

²⁸ Tablogrami RZS SRH, Zaključeni brakovi, 1980—1984.

²⁹ V. Stipetić, n. dj., str. XV.

tvenim znanostima.³⁰ U Francuskoj je tim postupkom (do 1976. godine) obrađeno više od 500 naselja u XVIII. stoljeću. U drugim se zemljama taj postupak rijetko primjenjuje.³¹

U nas se uopće ne primjenjuje, iako imamo veliku prednost ispred ostalih, pa i Francuza: naše se, naime, starije matice uglavnom nalaze u arhivima, dok se u drugim zemljama većinom nalaze u župama.

U postupku rekonstrukcije obitelji slijevaju se podaci iz matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih u jedno i time se uspostavlja svaka obitelj od njezina nastanka pa do njezina prestanka. No, u primjeni ovog postupka, u matičnim knjigama nailazimo na određene poteškoće za točno i sigurno utvrđivanje pripadnosti određenoj obitelji. Tako na pr. ima veći broj osoba istog imena i prezimena, pa se javlja dvojba da li se radi o jednoj ili više osoba.

Prava i šira primjena postupka moguća je tek automatskom obradom podataka. Kako su rješavali Francuzi vidi se u prilogima časopisa »Population«, god. 1956, 1966, 1973, 1981.

Rekonstrukciju obitelji proveli smo »ručno« za župu Ludbreg u kojoj smo razdvojili zbivanja i stanja u samom trgovištu od onih u selima iste župe.³² Dobili smo ove rezultate za razdoblje 1730—1857:

— Od ukupnog broja obitelji nastalih vjenčanjem u tom razdoblju bilo je oko 25% bez rođene djece;

— u trgovištu je bilo 18,1% obitelji s 1 rođenim djetetom, a u selima 16,6%;

— u trgovištu su bile 4 obitelji sa 14 rođene djece, a tako je bilo i u selima.

Ovdje se radi o broju rođene djece u obitelji. Pitanje je koliko je obitelji u prosjeku imala žive djece. S obzirom na visoku smrtnost djece u najranijoj dobi možemo očekivati malen broj žive djece u obitelji. U kraćem razdoblju (1782—1857) računamo da je u obitelji bilo prosječno 3,3 živa djeteta. Iz rodoslovlja jedne obitelji iz sela Kučan vidimo da se rodilo ukupno 10 djece, ali kad se rodilo zadnje dijete, od prethodno rođenih bila su živa samo dva djeteta.

U ovim razmatranjima obitelj znači zajednicu jednog oca i jedne ili više majki, ako se otac-udovac više puta ženio. Utvrdili smo da se od ukupno oženjenih muškaraca svaki četvrti ženio dvaput, a svaki četrdeseti po tri ili četiri puta. Bio je i jedan slučaj 5-struke ženidbe. Zanimljivi

³⁰ J. Dupaquier, Les caracteres originaux de l'histoire démographique française au XVIIIe siècle. Revue d'histoire moderne et contemporaine XXIII, Paris 1976, str. 183.

³¹ J. Houdaille, Evolution démographique de quelques villages du nord-ouest de l'Espagne du XVIe au XIXe siècle. (Prikaz). Population XXXI, Paris 1876, str. 704.

³² S. Krivošić, Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i u prvoj polovini XIX. stoljeća. Zagreb 1983, rukopis u JAZU.

vo je da su se udovci ponovno ženili u vremenu od 3 mjeseca u prosjeku poslije ženine smrti. Taj je prosjek jednak u trgovištu i u selima.

Računali smo i trajanje pretporođajnog intervala: vremenskog razmaka između vjenčanja i rođenja prvog djeteta, izraženog u mjesecima. Došli smo do zaključka da je pretporođajni interval trajao prosječno 21,7 mjeseci: u trgovištu 18,3 a u selima 23,5 mjeseci. Nije li ovo iznenađujući rezultat? Bez obzira kad su se ljudi tada ženili (dob stupanja u brak), nisu se »žurili« radati djecu, pa je i to bilo jedno od tadašnjih kontraceptivnih sredstava. Intervali do 9 mjeseci — a oni su potvrda prebračnih seksualnih odnosa budućih bračnih partnera — iznosili su 8% u trgovištu i 3,3% u selima računajući od ukupnog broja rođene djece.

Prosječno trajanje svih međuporođajnih intervala iznosi u trgovištu 29,6 a u selima 30,4 mjeseci. Način računanja intervala iznio je L. Henry³³

Primjer:

vjenčanje: 15. XI. 1726.

prvi porod: 18. IX. 1727.

razlika u broju godina

1

broj godina pomnožen s 12

12

razlika u mjesecima

— 2

dužina intervala u mjesecima

10

drugi porod: 19. II. 1743.

treći porod: 3. VI. 1745.

razlika u broju godina

2

broj godina pomnožen s 12

24

razlika u mjesecima

+ 4

manji broj dana onog trećeg

— 1

poroda prema drugom

dužina intervala u mjesecima

27

Tablica 5. — Kretanje broja rođenih, vjenčanih i umrlih u Zagrebu 1784—1790.

Godina	Rođeni	Vjenčani	Umrli
1784.	139	65	224
5.	163	57	194
6.	142	55	217
7.	144	43	314
8.	139	49	411
9.	117	57	247
1790.	178	65	147

³³ L. Henry, Techniques, str. 102.

Zanimljivo je utvrditi kakve su bile demografske promjene u stanovništvu slobodnog kraljevskog grada Zagreba u vrijeme gladi 1785—1787. Kakav je bio njegov položaj? Sedmogodišnja kretanja rođenih, vjenčanih i umrlih pokazuju podaci u tablici 5.³

Što se može zaključiti na temelju ovih podataka? Kretanje vjenčanja ne pokazuje krizu u vrijeme velike gladi, i to u vrijeme kada je nestašica-glad prisutna u svim selima šire zagrebačke okolice (u onim selima čije su se matice sačuvale iz tog vremena). Povećana smrtnost slijedi u godini poslije razdoblja djelovanja oskudice-gladi. A to znači različitu podlogu za porast smrtnosti u gradu nego u selima. Porast smrtnosti u gradu nije posljedica utjecaja oskudice-gladi na slabljenje otpora ljudskih organizama koji su podložniji utjecaju bolesti. U selima se javlja »klasičan« tip utjecaja oskudice-gladi na povećanje smrtnosti. Međutim, i u analiziranim seoskim župama stanje i kretanje nije bilo jednako intenzivno. Kretanje vjenčanja i umiranja u sedam župa zagrebačke okolice pokazuju podaci u tablici 6. i 7.

Tablica 6. — Kretanje vjenčanja u selima zagrebačke okolice, 1784—1790.

Župa	1784.	1785.	1786.	1787.	1788.	1789.	1790.
Bistra	55	17	20	9	15	42	42
Brdovec	10	11	16	8	35	47	59
Granešina	25	13	12	2	4	26	23
Marija Bistrica	71	26	25	12	17	44	44
Moravče	51	20	17	4	11	35	45
Sesvete	19	10	7	2	7	12	11
Šestine	16	4	8	3	5	17	23
Ukupno	276	101	105	40	94	223	247

Tablica 7. — Kretanje umiranja u selima zagrebačke okolice, 1784—1790.

Župa	1784.	1785.	1786.	1787.	1788.	1789.	1790.
Bistra	112	74	114	161	255	121	114
Brdovec	70	120	128	232	133	156	99
Granešina	83	111	66	83	59	56	22
Marija Bistrica	114	181	197	254	235	72	60
Moravče	77	110	137	170	170	91	52
Sesvete	41	35	44	41	46	71	38
Šestine	44	35	44	41	46	71	38
Ukupno	541	669	721	1011	945	614	403

Pored standardnih podataka u matičnim se knjigama mogu naći i različiti dodaci. Tako su župnici upisivali neke odredbe crkvenih ili svjetovnih vlasti koje se odnose na rad svećenika i neke probleme dotične župe; zatim neke promjene u župnoj crkvi, o popravcima na njoj; o otva-

³ S. Krivošić, Zagreb i njegovo stanovništvo, str. 128, 133, 141.

ranju novog groblja. Naročito su vrijedni dodaci o nevoljama: slabom urodu, jakoj zimi, te o pojavi oskudice-gladi i epidemija. Značajno je da nema jednog takvog podatka, a da istovremeno nema naglog pada broja vjenčanih u tim župama. Bilo je i nekih drugih, pa i bizarnih dataka.

Tako je župnik u Ljubešćici (općina Novi Marof) zapisao 1798. god. o jakoj zimi u tom kraju: po svjedočanstvu astronoma takve zime nije bilo 400 godina! Župnik je ovako komentirao: »Uš, Uš! Zima! Kaj bu stegam joj kaj bude, kaj za Boga! Nise nikak stopit moći, hoće da mi srce skoči. Ter na vusta dab' skočilo, jošće bise podnosilo, neg na lakat vani sili, kaj bu stoga, baček mili!«

Zaključak: matične knjige kao izvori za historijsku demografiju zavrijedile su znatno veću pažnju naših istraživača. Rad bi trebao biti timski, a obrada podataka automatska. Kod tog rada vrijedi »zlatno pravilo historijske demografije«: nikad ne koristiti samo jednu vrstu izvora!

SUMMARY

OLD PARISH REGISTERS — SOURCES FOR HISTORICAL DEMOGRAPHY

The author discusses the significance of old parish registers as important, but incomplete historical sources, suggesting some ways of coping with their incompleteness.

Although church regulations clearly stated which particular data were to be recorded, some registrars did not respect the regulations. As a result, records differ from register to register. It is not only that some data on either baptism, marriage or funeral are missing, but in some cases these ceremonies were not recorded at all. However, the importance of parish registers is not only in the actual data recorded, but in conclusions that can be drawn from them. For example, the decline in number of marriages would imply the period of shortages present the only true source for the chronology and geography of famine through history, both in our country and in general.

To conclude with, parish registers as sources for historical demography are to be studied more thoroughly by our scientists. It should be a team-work with an automatic data-processing.